

УДК 631.117:631.115.6(477),19.30
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-052

С. Д. Коваленко

КОЛЕКТИВНІ ДОСЛІДИ ЯК ПЕРЕДВІСНИКИ ПОЯВИ ВІТЧИЗНЯНОЇ КОЛГОСПНОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ У 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Автор розглядає проведення колективних дослідів у другій половині XIX – на початку ХХ століття як передумову появи у 30- роках ХХ століття вітчизняної колгоспної дослідної справи. В статті зосереджено увагу на дослідницькій роботі різних типів сільськогосподарських дослідних установ: дослідних господарств, дослідних полів, дослідних ділянок, дослідних станцій, показових господарств. Дослідження ґрунтується на вивченні матеріалів наукової літератури, а також довідкових та періодичних видань, застосованні методів: історико-наукового, аналізу і синтезу.

Ключові слова: історія науки, сільськогосподарська дослідна справа, колективні досліді, дослідні установи, колгоспна дослідна справа, Україна.

Історія розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні сьогодні привертає увагу багатьох істориків науки, але в достатній мірі комплексний підхід до її вивчення застосовує, на наш погляд, Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України на чолі з академіком НААН В. А. Вергуновим. За його визначенням існує дослідна справа і як галузь знань і як організація [1, с. 220–228]. Серед досліджуваних Інститутом питань актуальності набуло вивчення вітчизняної колгоспної дослідної справи, зумовленої оновленням колективним веденням аграрного сектору держави у 20-х роках ХХ століття. Згодом, звинувативши існуючу науково-організаційну структуру – галузеву академію, в прорахунках щодо подальшого розвитку сільського господарства, особливо на фоні голоду 1932–1933 років, фактично паралізувавши її діяльність у 1934 році, радянська система висуває альтернативу – колгоспну дослідну справу, яка повинна була максимально швидко сприяти дедалі зростаючій мілітаризації країни за рахунок імпорту сільськогосподарської продукції.

Таким чином, поняття колгоспної дослідної справи на території України з'явилося з моменту прийняття Наркомземсправ УСРР постанови № 165 від 16 квітня 1934 р. “Про організацію хат-лабораторій” – осередків колективного дослідництва на селі в межах колгоспів. А постанова № 188 від 29 квітня 1934 р. “Про організацію та роботу хат-лабораторій” була затверджена на розвиток першого документу і вміщувала основні положення щодо завдань та організації роботи хат-лабораторій [2]. Упродовж наступних років їх масово й оперативно організовували та облаштовували з метою всебічного використання результатів їхньої роботи для піднесення колгоспного виробництва, адже уряд УСРР вимагав якнайшвидшого розвитку сільського господарства та промисловості. Якщо звернутись до історії сільськогосподарської науки, то стає зрозумілим, що праобразом колгоспної дослідної справи можна вважати проведення колективних дослідів у другій половині XIX століття. В цьому зв'язку, в першу чергу, слід звернути увагу на агрохімічні досліді під керівництвом Д. І. Менделєєва [3; 4, с. 66–70].

Аналіз різноманітних публікацій з питань проведення колективних дослідів, починаючи з другої половини XIX століття, показав, що їх постановку та результати висвітлено у науковій літературі: довідкових виданнях [5, с. 18–19], наукових доповідях [6; 7, с. 6; 8, с. 5], книгах і монографіях [4, 9, 10], періодичних виданнях та газетах [3, 11–14], але фрагментарно або побіжно. На сьогодні не існує комплексної наукової праці, яка б максимально повно відобразила значення колективних дослідів для подальшого розвитку вітчизняного дослідництва, а також оцінювала б їх як підґрунтя для розвитку колгоспної дослідної справи у 30-х роках ХХ століття.

Мета наукової статті – проаналізувати приклади проведення колективних дослідів на вітчизняних землях протягом другої половини XIX – перших кількох десятиліть ХХ століття як передумови появи нової форми колективної організації сільськогосподарської дослідної справи – колгоспної дослідної справи у 30-х роках ХХ століття.

На сьогодні доведено, що становлення та розвиток науково-освітньої думки нерозривно пов'язані з розвитком вітчизняного сільського господарства й вже запропонована умовна періодизація шляху до такого дослідництва [6]. Склалося так, що офіційну підтримку з боку держави вітчизняна сільськогосподарська дослідна справа здобула 28 травня 1901 р. після виходу наказу Миколи II “Положение о сельскохозяйственных опытных учереждениях”. Метою цієї постанови було проведення наукових і практичних дослідів і експериментів в галузі агрономії і сільського господарства у вигляді пошуку найкращих засобів ведення господарства та розповсюдження їх серед населення, а також для вивчення місцевих геологічних і кліматичних умов, які впливають на сільське господарство [11].

Однак, ще у другій половині XIX століття вже добре зарекомендувала себе й була дієвою одна із форм галузевих асоціацій – сільськогосподарські товариства, об'єднані територіально, діючі в умовах різних ґрунтово-кліматичних зон економічно розвинутого будь-якого сільськогосподарського регіону. До їх складу входили науково-дослідні заклади та установи з метою визначення та дослідження найбільш характерних рис та особливостей розвитку аграрної науки в Україні взагалі й дослідної справи зокрема. Звісно в їх межах проводилися різного роду колективні досліді.

Якщо брати до уваги формалізацію сільськогосподарської дослідної справи як організації, то свій початок це поняття бере, в сучасному розумінні побудови дослідництва, від 1884 р. – з моменту створення першої постійно діючої організаційної одиниці – Полтавського дослідного поля при Полтавському товаристві сільського господарства, заснованого у 1865 р. З того часу проглядається державна зацікавленість і система підтримки щодо необхідності підвищення продуктивності полів і ферм. Один із дієвих творців вітчизняної дослідної справи як організації особливо з питань координації всього процесу на загальнодержавному рівні В. В. Вінер наголошував на тому, що виникнення дослідних установ зобов'язане насамперед приватній ініціативі, що вже потім було підтримано з боку сільськогосподарських товариств, а згодом з середини 90-х років XIX століття вже зустріло підтримку держави [15].

Що стосується проведення одних з перших колективних дослідів на вітчизняних землях, то створена у 1872 р., що на 12 років раніше від Полтавського дослідного поля, – Згурівська сільськогосподарська дослідно-навчальна ферма в маєтку П. Кочубея зацікавлює своїми напрацюваннями. Зокрема, про це свідчить “Короткий звіт” про її діяльність. Ферма успішно діяла ще до появи як в регіоні, так і в Російській імперії взагалі, багатьох спеціалізованих освітніх та галузевих дослідних установ. Однак, історики, окрім керівника Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН академіка НААН В. А. Вергунова, фактично не згадують про її існування [12, 14]. Ще на початку 1867 р. з’явився проект Положення “Про заснування при Полтавському товаристві сільського господарства ферми для проведення сільськогосподарських дослідів”, де вказувалося “...що подібні досліди повинні сучасно показати способи раціональної підготовки ґрунту, посів різних рослин і потрібну їм обробку”. Там мали вивчати перспективи й прорахунки від застосування різних добрив на полях та раціональне їх використання. Крім того, в цьому документі, першим президентом Полтавського товариства сільського господарства князем Л. Кочубеєм пропонувалося використати точний облік витрат на посів і обробіток різних рослин для загального висновку економічної доцільності їхнього вирощування [12, 13].

Як приклад проведення колективних дослідів у цей час, слід згадати наукову діяльність князя В. Кудашева, який у 1879 р. на площі 130 десятин землі у власному маєтку на Полтавщині створив перше в країні Кириаківське дослідне поле (с. Кириаківка Кременчуцького повіту Полтавської губернії) [12]. Він, на власні кошти 12 років поспіль, ставив досліди з вивчення обробітку ґрунту під зернові, а також першим у вітчизняній аграрній науці довів пряму залежність врожайності від часу оранки парового поля, а не від її глибини [5, с. 3].

Так, в межах Російської імперії й українських земель проведенню колективних дослідів на дослідних полях у межах своїх маєтків П. Кочубеєм (1872 р.) і князем В. Кудашевим (1879 р.) передували лише Дослідно-контрольна станція при Ризькій політехніці (1864 р.) та чотири дослідні поля або дворічні колективні досліди з мінеральними добривами Імператорського Вільного економічного товариства (1867 р.). Існувало ще створене у 1877 р. дослідно-показове поле Петровської землеробської академії. Однак ці інституції проводили здебільшого не агрономічне, а демонстраційно-контрольне дослідництво. Взагалі тепер на рахунок першості щодо занять експериментаторством такого типу в Росії та Україні, слід констатувати, що пріоритет все ж таки за вітчизняними землями завдяки “згурівському” та “кириаківському” дослідникам [12].

До речі, слід згадати, що великі заслуги у розгортанні аграрного дослідництва як галузі знань і особливо організації серед товариств мало Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, засноване у 1880 р. З наступного року воно вже сформувало мережу з 37 дослідних полів на українських землях різних губерній для вивчення культури цукрового буряка [16]. Розробником наукової програми діяльності мережі був професор А. Зайкевич. Разом з цим він координував всі дослідження через кафедру агрономії Імператорського Харківського університету [7, с. 5].

Отже, колективні дослідження почали проводитися на основі бажання й можливостей інтелігенції. Оскільки відкривалися галузеві дослідні установи в різних регіонах України, то з’являлися перші програми діяльності, які передбачали перелік необхідних для розвитку сільського господарства дослідів саме того чи іншого регіону. Так, першою дослідною установою Південно-Західного краю, створеною при Київському товаристві сільського господарства, було Деревчанське дослідне поле барона А. Мааса (Ямпільський повіт Подільської губернії), функціонуюче упродовж 1888–1898 років. Не зважаючи на нетривалість існування, дослідне поле відповідало ознакам наукової установи. По-перше, його діяльність відбувалася за спланованою фахівцями програмою. По-друге, наукова значимість установи була визнана Департаментом землеробства, про що свідчить надання фінансових асигнувань і, по-третє, фахівцями, що очолювали роботу, складалися та публікувалися щорічні звіти, тобто підводилися висновки роботи. Не менш яскравою була діяльність й інших вельможних зацікавлених з Подільської губернії. Зокрема, князя П. Трубецького на його Плотянській дослідній станції з 1893 року.

Активно діяла й дослідна організація Всеросійського товариства цукрозаводчиків на чолі з С. Л. Франкфуртом. Досліди ставились у різних маєтках членів товариства і носили характер тривалих колективних дослідів. У Південно-Західному краї на 1915 рік 13 товариств мали по одному чи цілу мережу дослідних полів, у тому числі 4 товариства вели колективні досліди на змінних ділянках. Постановка польових дослідів привела до необхідності проведення лабораторних досліджень. Наприкінці XIX ст. у Києві сільськогосподарськими товариствами було створено дві лабораторії: Лабораторія Київського товариства сільського господарства (1898 р.) та Контрольна насінна і хімічна станція Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості (Землеробський синдикат) (1897 р.).

Слід наголосити, що подій 1917 р. вибудувалася в країні досить дієва організаційна структура ведення дослідництва: 1) колективні досліди; 2) дослідні ділянки; 3) дослідні поля; 4) місцеві або внутрішньорайонні

станції; 5) від 1908 р. – районні станції; 6) з 1912 р. – обласні станції. Станом на 1913 р. кількість галузевих дослідних установ в Україні налічувала 46 одиниць. До революційних подій 1917 р. вона становила 63 установи, серед яких 18 дослідних станцій, 12 – контрольньо-насіневих станцій та 33 дослідних поля [17], і головне, що їхня діяльність на 75 % фінансувалася Департаментом землеробства, а решта – за рахунок місцевих органів самоврядування і та приватних осіб.

Треба відмітити, що у 1912 р., була відкрита перша — Миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків, де передбачалося 50 % фінансування Департаменту землеробства. Ця станція має яскраву історію свого розвитку. Багато разів змінюючи назву і корегуючи напрямки своєї діяльності нині вона перетворилася на потужну наукову установу Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла НААН, який нещодавно відзначив своє сторіччя [18].

Поряд з товариствами загальної сільськогосподарської дії розвитком дослідної справи займалися й виробничі товариства. Прикладом наукової діяльності може слугувати й робота Уладівського акціонерного товариства, яке у 1888 р. при Уладівському рафінадно-пісочному цукровому заводі заснувало Дослідно-селекційну станцію (нині Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків Національної академії аграрних наук України, розташована в с. Уладівка Калинівського району Вінницької області). Вона функціонує упродовж майже 130 років і має значні напрацювання. Таким чином, існувала широка мережа сільськогосподарських дослідних установ, створених товариствами. Вони складали комплекс дослідних установ різного рівня та регіону й одночасно були складовими губернських та загальноросійської мереж дослідних організацій [19].

Упродовж 20-х років ХХ століття, а особливо у перші післяреволюційні роки, через складне суспільно-політичне становище набуло важливості питання налагодження взаємних зав'язків зруйнованих сільськогосподарських дослідних установ, а також застосування заходів до відновлення дослідної справи, як необхідного елементу державної розбудови. Така ситуація знайшла своє відображення у будівництві об'єднання й управління всіх дослідних установ у формі періодичних Всеросійських з'їздів і їх постійного органу – Бюро Всеросійських з'їздів і дослідного відділу Народного комісаріату землеробства, як адміністративного органу, а на місцях у вигляді обласних комітетів з дослідної справи. Перший такий з'їзд пройшов у 1918 р. і прийняв низку постанов, які мали на меті зміцнити матеріальне і правове становище існуючих дослідних установ в розумінні відчуженості дослідних земельних ділянок, користування спеціальними засобами та ін. У цілях пропаганди результатів на одному з засідань з'їзду було прийнято постанову про організацію відділів застосування як органів для посередництва з місцевою агрономічною організацією і для безпосереднього впливу на населення. Однак, відділи застосування проіснували не тривалий проміжок часу – до 1924 р. З'явилася думка, що вся агрономічна організація є відділом застосування сільськогосподарської дослідної справи. Іншим мотивом скасування таких відділів було бажання і прагнення поставити у безпосередній зв'язок так би мовити “виробничі” відділи станцій з місцевим населенням. На шляху до такого “покращення” перешкодою чи проміжним етапом були відділи застосування. З того часу робота відділів застосування розподілялася між іншими, зокрема була покладена на економічні відділи, засновані у 1925 р., а згодом і на Бюро селян-дослідників [10, с. 31–32].

Також у 1925 р. з'явилося поняття інститут селян-дослідників. Цей інститут отримав оформлення у вигляді різних градацій і ступеню участі селян у дослідній роботі: селяни-дослідники, селяни-кореспонденти, селяни-передовики і колективні досліді – як форми залучення до дослідної роботи господарюючого населення. Саме селяни-дослідники і колективні досліді своєю роботою мали безпосередній зв'язок з дослідними станціями [10, с. 36].

На початку 20-х років минулого століття, не дивлячись на скрутне суспільно-економічне становище, все ж проводилися колективні досліді з вирощування сільськогосподарських культур. Як свідчить Всеукраїнське бюро з дослідної справи, через загальне складне положення дослідних установ і нестаток коштів упродовж 1921 р., робота у той період в основному націлювалася на зміцнення адміністративного та господарського стану дослідних установ. Однак, відповідно до виробничого плану на 1922–1923 рр., організація мережі дослідів по культурі кукурудзи як найціннішої для степової полоси України злакової і кормової рослини, стояла на першому місці. Опорними пунктами в цій роботі були дослідні станції, а паралельно з окремими питань культури кукурудзи досліді ставилися в селянських господарствах, радгоспах і колгоспах [20].

Таким чином, упродовж 20-х років ХХ століття перед сільськогосподарськими науковими установами стояло завдання стимулювати, виявляти, збирати і критично використовувати емпірично накопичені селянами наукові факти і спостереження. Крайові, районні та спеціальні сільськогосподарські дослідні станції були зобов'язані організувати колективні досліді в умовах селянських господарств різних районів УСРР. Крім того, розроблялися спеціальні методики колективних дослідів, агротехніки польової дослідної роботи. Колективні досліді за своєю суттю стояли поруч із опорними пунктами станцій. Фінансування досліджень безпосередньо в селянських господарствах здійснювалося державою, а також окремими зацікавленими організаціями, зокрема за рахунок коштів Агрономічного культурного фонду, різних трестів тощо [21].

Отже, колективні досліді, які розпочали своє існування на науковій основі в межах діяльності Вільного економічного товариства (з 1866 р.), пройшли шлях постановки в особистих маетках приватних власників-науковців (з 1872 р.), в межах дослідних полів (з 1884 р.), дослідних станцій (з 1912 р.), відділів пристосування (з 1918 р.), інститутів селян-дослідників (з 1925 р.) були покликані й націлені на підвищення шляхів родючості ґрунтів і як найповнішого задоволення власних і державних потреб сільськогосподарською продукцією. Станом на середину 30-х років ХХ століття, незважаючи на складні суспільно-політичні умови в країні, вже існувала доволі міцна основа дослідництва, яка стала підґрунтям нового впровадження

альтернативного ведення сільського господарства – колгоспної дослідної справи як феномена радянської доби, націленої вирішувати питання суттєвого збільшення урожайності – головної задачі, визначеної на державному рівні в боротьбі за підйом сільського господарства України.

Джерела та література

1. Вергунов В. А. Від Української академії аграрних наук до статусу Національної / В. А. Вергунов // Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект / В. А. Вергунов; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2012. – С. 220–228.
2. Про організацію колгоспних хат-лабораторій: Постанова Наркомземсправ УСРР № 165 від 16 квітня 1934 р. // Бюлетень Народного Комісаріату земельних справ УСРР. – 1934. – № 8, (30 квіт.). – С 4; Про організацію та роботу хат-лабораторій: Постанова Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР № 188 від 29 квітня 1934 р. // Бюлетень Народного Комісаріату земельних справ УСРР. – 1934. – № 8, (30 квіт.). – С. 7.
3. Менделеев Д. И. Программа сельскохозяйственных опытов, предпринимаемых при содействии Вольного экономического общества на 1867 г. / Д. И. Менделеев // Труды Вольного экономического общества. – 1866. – Т. 4, вып. 2. – С. 170–191.
4. Минеев В. Г. История агрохимии и методологии агрохимических исследований / В. Г. Минеев, Л. А. Лебедева; МГУ им. М. В. Ломоносова, Фак-т почвоведения. – М. : Изд-во Московского ун-та, 2003. – С. 66–70.
5. Данилов С. И. Опытное дело в СССР. Как построено опытное дело в СССР / С. И. Данилов // Крестьянская сельскохозяйственная энциклопедия. – Т. VI : Земледелие; под ред. Н. К. Борисова. – М., Л., 1927. – С. 1–30.
6. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля) : наук. доповідь / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К. : ФОРМ Корзун Д. Ю., 2014. – 28 с.
7. Вергунов В. А. Науково-організаційні засади функціонування Національної академії аграрних наук України: передумови появи, головні здобутки та інноваційні перспективи (до 85-річчя НААН) : наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. – 34 с.
8. Вергунов В. А. Науково-організаційні засади становлення та діяльності Національної академії аграрних наук України : до 80-річчя заснування НААН : наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К. : Аграр. наука, 2012. – 26 с.
9. Иванов А. Л. Очерки по истории агрономии / А. Л. Иванов, Н. С. Немцев, И. Ф. Каргин, С. Н. Немцев; РАСХН. – М., 2008. – С. 231.
10. Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве : теория и практика. – М. : Госиздат, 1929. – С. 31–36.
11. Положение о сельскохозяйственных опытных учреждениях // Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. – 1901. – № 29, (22 июля). – С. 546–547.
12. Вергунов В. А. Згурівське аграрне піонерство Петра Кочубея – для потреб полтавської громади. До 150-річчя створення Полтав. Т-ва сіл. госп-ва / В. Вергунов // Вечірня Полтава. – 2015. – 23 верес. [№ 38 (1178)]. – С. 6.
13. Вергунов В. А. Згурівське аграрне піонерство Петра Кочубея – для потреб полтавської громади. До 150-річчя створення Полтав. Т-ва сіл. госп-ва / В. Вергунов // Вечірня Полтава. – 2015. – 7 жовт. [№ 40 (1180)]. – С. 6–7.
14. Вергунов В. А. Погарське навчально-вразкове господарство: нереалізований проект місцевої громади чи прогностичне підґрунтя для сьогодення. До 150-річчя Полтав. Т-ва сіл. госп-ва / В. А. Вергунов // Гадяцький вісник. – 2015. – 2 жовт. [№ 40 (117111)]. – С. 18.
15. Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело. Краткий исторический очерк и обзор программ русских с.-х. опытных учреждений (1840–1910 гг.) : лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии / В. В. Винер. – М. : Изд-во Наркомзема "Новая деревня", 1922. – С. 12.
16. Вергунов В. А. Передумови зародження та становлення дослідної справи в Росії та Україні / В. А. Вергунов // Наукові сільськогосподарські бібліотеки у XXI столітті : тези доповідей наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 берез. 2002 р.) / Мінагрополітики України, Укр. акад. аграр. наук, Центральна наук. с.-г. б-ка; редкол. : В. А. Вергунов та ін. – К., 2002. – С. 15.
17. Вергунов В. А. Мережа сільськогосподарських дослідних установ у Росії та Україні перед Першою імперіалістичною війною / В. А. Вергунов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – 2003. – Вип. 10. – С. 70–80. – (Сер. "Історія і філософія науки і техніки").
18. Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла Національної академії аграрних наук України (1912 – 2012 / За ред. В. С. Кочмарського. – Миронівка, 2012. – 816 с.
19. Становлення наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : реферат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=55357>.
20. О деятельности Всеукраинского бюро по опытному с.-х. делу и Опытного Отдела Наркомзема УССР // Сельскохозяйственное опытное дело. – 1922. – № 1. – С. 86.
21. Шляхи й темпи розвитку народного господарства УСРР : матеріали до побудування п'ятирічного плану до XI Всеукраїнського з'їзду рад. – Х. : Держплан, 1929. – С. 6–7.

Kovalenko S. Collective experiments as harbingers of the appearance of domestic collective farm research work in 30-ies of XX century

The author considered the collective experiences in the second half of the nineteenth – early twentieth century as prerequisites of the appearance domestic collective farm research work in the 30-s of the twentieth century. The article focuses on the research work of various types of agricultural research institutions: experimental farms, experimental fields, experimental areas, experimental stations, demonstration farms. The research is based on a study of material of scientific literature, as well as reference and periodicals, using the historical methods, analysis and synthesis.

Key words: *history of science, agricultural research work, collective experiences, research institutions, collective farm research work, Ukraine.*